

তুলনাত্মক সাহিত্য বিভিন্ন সংহতি (School)

তুলনাত্মক সাহিত্যৰ প্ৰবক্তাসকলে একেখন মঞ্চতে থাকি সামগ্ৰিকভাৱে এই অনুশাসনটিক আঙুৰাই নিয়াৰ চেষ্টা কৰিলেও ইয়াৰ তত্ত্ব আৰু প্ৰয়োগৰ দৃষ্টিভংগীৰ ক্ষেত্ৰত আৰ্থ-ৰাজনৈতিক প্ৰয়োজন, সময় আৰু ভৌগোলিক ব্যৱধানে কেতবোৰ বিশিষ্ট লক্ষণ প্ৰকট কৰি তুলিছে। এনেবোৰ বৈশিষ্ট্যৰ ভিত্তিতে তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰো বিভিন্ন স্কুল বা সংহতি গঢ় লৈ উঠিছে। এনে সংহতিসমূহে অৱশ্যে এক নিৰ্দিষ্ট দৃষ্টিভংগী বা তেওঁলোকৰ বৈশিষ্ট্যক খামোচ মাৰি ধৰি থকা নাই। সময়ে তেওঁলোকৰো পৰিৱৰ্তন সাধিছে। তথাপি 'তুলনাত্মক সাহিত্য'ৰ বিকাশৰ ইতিহাসত এই সংহতিবোৰৰ দৃষ্টিভংগী সম্পৰ্কে আলোচনা কৰাটো একান্ত আৱশ্যকীয়, কাৰণ এনে আলোচনাই ক্ষমতাৰ স্বার্থত, সময়ৰ গতিত হোৱা দৃষ্টিভংগীৰ পৰিৱৰ্তন, পৰিৱৰ্তন আৰু এনেবোৰ ক্ষেত্ৰত থকা স্থানবিশেষৰ ভূমিকা সম্পৰ্কত আমাক সজাগ কৰি তুলিব।

ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতি

ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতি বুলি যিটো সংহতি বা সম্প্ৰদায়ৰ কথা বুজাব বিচৰা হৈছে সেই সংহতিৰ দৃষ্টিভংগীৰ বিকাশত ইটালীৰ দৰে দেশৰো অৱদান আছে। ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতি হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিলেও ই আছিল আচলতে সামগ্ৰিকভাৱে ইউৰোপত বিকাশ লাভ কৰা সাহিত্য অধ্যয়নৰ নতুন দৃষ্টিভংগীৰেই এক ফলশ্ৰুতি, কাৰণ ঔদ্যোগিক বিকাশৰ ফলস্বৰূপে ইউৰোপতেই বৌদ্ধিক বিপ্লৱৰ সূচনা হৈছিল আৰু তেওঁলোকৰ প্ৰভুত্ব ৰক্ষাৰ প্ৰয়োজনতেই আৰম্ভ হৈছিল সমগ্ৰ বিশ্বক এককেন্দ্ৰিক বুলি ব্যাখ্যা কৰাৰ প্ৰৱণতা "This identitarian-univer-

salist theory can be said to have sprung from the hegemonic needs of the rising industrial-capitalist class of Europe, from the pressures of a disintegrating Europe under the world wars, and from the ideological remnants of a medieval theocentric world-view that explained the universe as structured around a centre.” (এই একত্ববাদী সার্বজনীন তত্ত্ব ইউৰোপৰ উঠি অহা উদ্যোগিক-পুঁজিবাদী শ্ৰেণীটোৰ হেজিমণিক প্ৰয়োজনসমূহৰ পৰা, দুখনকৈ বিশ্বযুদ্ধৰ প্ৰভাৱত ভাঙোনমুখী ইউৰোপৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ পৰা আৰু সমস্ত জগতখন এটা কেন্দ্ৰীভূত শক্তিৰ আধাৰত গঠিত হোৱা বুলি ব্যাখ্যা দিয়া এক মধ্যযুগীয় ঈশ্বৰকেন্দ্ৰিক অৱধাৰণাৰ মতাদৰ্শগত অৱশিষ্টাংশৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা বুলি মত পোষণ কৰিব পাৰি।) সেই হিচাপে ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতিৰ মাজেৰে বিকশিত দৃষ্টিভংগীক ইউৰোপৰ এই সামগ্ৰিক দৃষ্টিভংগীৰেই এক সংহত ৰূপ বুলিব পাৰি। এই সংহতিৰ প্ৰবক্তাসকলে তুলনাত্মক সাহিত্যিক সাহিত্য অধ্যয়নৰ এনে এক শাখা হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰিছে যিয়ে দুটা বা ততোধিক আন্তৰাষ্ট্ৰীয় আৰু ভাষিকভাৱে পৃথক সাহিত্য বা পাঠৰ মাজত পাৰস্পৰিক সম্পৰ্কৰ গতি-প্ৰকৃতি অধ্যয়ন কৰে।

‘তুলনাত্মক সাহিত্য’ৰ ধাৰণাটোক এক বিদ্যায়তনিক অনুশাসন হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতিৰ এক অগ্ৰণী ভূমিকা আছে। লক্ষণীয় যে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ বিদ্যায়তনিক বিভাগ প্ৰতিষ্ঠাৰ অগ্ৰদূত বিশ্ববিদ্যালয়সমূহৰ ভিতৰত এখন হ’ল সাৰব’ৰ্ন বিশ্ববিদ্যালয় আৰু ফ্ৰাচী ভাষাতে প্ৰকাশ পোৱা এই সন্দৰ্ভৰ প্ৰথম পত্ৰিকাখনৰ উৎপত্তিস্থল হ’ল পেৰিচ বিশ্ববিদ্যালয়। আচলতে দীৰ্ঘদিন ধৰি এই চিন্তা-ভাবনাই ইটালী, ফ্ৰান্স, জাৰ্মান আদি দেশৰ মাটিতে পক লৈ উঠিছে আৰু ক্ৰমে ই আমেৰিকা, ৰাছিয়া আদিৰ বিশ্ববিদ্যালয়সমূহকো আকৰ্ষিত কৰিছে। সেইফালৰ পৰা ‘ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতি’টোক এক নিৰ্দিষ্ট স্থান বিশেষৰ, এক জাতীয়তাৰ বা সমালোচনাৰ এক বিশিষ্ট বাকভংগীৰ প্ৰতিনিধি বুলি ভবাতকৈ ‘তুলনাত্মক সাহিত্য’ জগতকৈ আগবঢ়োৱা সামগ্ৰিক বৰঙণিৰ পৰিচায়ক হিচাপেহে গণ্য কৰা উচিত আৰু এই সংহতিৰ প্ৰবক্তাসকলে এই সংহতিক তেনেদৰেই মূল্যায়ন কৰিব বিচাৰে। আমাৰ বোধেৰে এনে মূল্যায়নৰ এক যুক্তিযুক্ততা আছে, কাৰণ এই সংহতিৰ মাজেৰে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ধাৰণাবোৰেই বিকাশ লাভ কৰিছিল। তদুপৰি এইবোৰেই আছিল এনে অধ্যয়নৰ প্ৰাৰম্ভিক পৰ্যায়। অৰ্থাৎ সময়ৰ গতিত ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতিও সাহিত্য আলোচনাৰ ন-ন তত্ত্ব আৰু পদ্ধতিৰ দ্বাৰা পৰিপূৰ্ত্ত

হৈছে। কিন্তু ফ্ৰান্স জাৰ্মান সংহতিৰ মূল বৈশিষ্ট্য হিচাপে গিবোৰ বৈশিষ্ট্য পৰিষ্কাৰ
 উল্লিখিত হৈ আছে সেইবোৰ নিশ্চিতভাৱেই ইয়াৰ সাৰ্বভৌমিক কালৰে বৈশিষ্ট্য।
 এনেবোৰ বৈশিষ্ট্যৰ মাজেৰেই তুলনাত্মক সাহিত্য চৰ্চা বহুকাল ধৰি বাট খুলিছে—
 অন্ততঃ ১৯৫৮ চনত North Carolina বিশ্ববিদ্যালয়ত বহু তুলনাত্মক সাহিত্য
 সংগঠনৰ (ICLA) দ্বিতীয় কংগ্ৰেছ পৰ্যন্ত। তেতিয়ালৈকে তুলনাত্মক সাহিত্য চৰ্চা
 জগতত ফৰাচী গবেষকসকলৰ উদ্যোগেই আছিল আটাইতকৈ উল্লেখনীয় আৰু
 তেওঁলোকৰ বেছিভাগেই সাহিত্যৰ মাজৰ আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সম্পৰ্কৰ ইতিহাসৰ
 অধ্যয়নতে গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল। এই প্ৰসংগতে জঁ মৰী কেৰেট (Jean-Marie
 Carré) তুলনাত্মক সাহিত্যক সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীৰ এটা শাখা হিচাপে গণ্য কৰিছে,
 যিহেতু ই আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বৌদ্ধিক ঐক্যৰ আক্ষৰ বহন কৰে। এই সংহতিৰ
 প্ৰবক্তাসকলে তুলনাৰ ক্ষেত্ৰত ভৌগোলিক আৰু ভাষিক সীমাৰ ওপৰত
 বিশেষভাৱে গুৰুত্ব দিয়াৰ বাবে তেওঁলোকৰ চিন্তাধাৰাত জাতীয় প্ৰবণতাৰ উপস্থিতি
 স্পষ্ট হৈ আছে। গতিকে ইতিহাস বিচাৰ আৰু প্ৰভাৱ, অনুকৰণ আদিৰ অধ্যয়নেই
 তেতিয়ালৈকে তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰ জগতত অধিক গুৰুত্ব লাভ কৰিছিল,
 যিটো আজিও ফৰাচী সংহতিৰ এক উল্লেখনীয় বৈশিষ্ট্য হিচাপে চিহ্নিত হৈ থাকিল।
 অন্ততঃ পোনপটীয়াভাৱে আমেৰিকান আৰু ফৰাচী সংহতিৰ বৈশিষ্ট্য বোৰোঁতে
 ক্ৰমে ইয়াৰ নান্দনিকতা আৰু ঐতিহাসিকতাৰ দিশ দুটাকে গুৰুত্ব সহকাৰে তুলি
 ধৰা হয়।

ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতিৰ আগশাৰীৰ প্ৰবক্তাসকল হ'ল Brunel, Pichois,
 Van Tieghem, Robert Jauss, Fernand Baldensperger, Rene
 Etiemble ইত্যাদি। এওঁলোকৰ বেছিভাগেই সম্ভাষণা, অনুকৰণ, উৎস, প্ৰতিক্ৰম
 আদিৰ আলোচনাৰ প্ৰতি আগ্ৰহশীল। এনেবোৰ আলোচনাৰ মাজেৰে সাহিত্যৰ
 আন্তৰ্জাতিক সম্পৰ্কৰ ইতিহাস অধ্যয়ন কৰাৰ ওপৰতে ফৰাচী গবেষকসকলে
 অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে। সামগ্ৰিকভাৱে বিশ্লেষণ কৰিলে এওঁলোকৰ দৃষ্টিভঙ্গিৰ
 মাজত তিনিটা দিশ প্ৰতিফলিত হয়—

- (১) বিভিন্ন সাহিত্যৰ মাজৰ আন্তঃসম্পৰ্কৰ অধ্যয়ন
- (২) সাহিত্যৰ আন্তৰ্জাতিক সম্পৰ্কৰ ইতিহাস অধ্যয়ন
- (৩) প্ৰভাৱ, সংগ্ৰহণ আদিৰ অধ্যয়ন।

ভালদৰে লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে এই তিনিওটা দিশেই ঐতিহাসিক
 বিচাৰ-বিশ্লেষণ প্ৰক্ৰিয়াটোকেই শক্তিশালী কৰি তোলে। প্ৰখ্যাত ফৰাচী তুলনাশাস্ত্ৰ

Van Tieghem-ৰ বক্তব্যই এই ধৰণৰ ধাৰণাক তুলি ধৰিছে— “The object of Comparative literature is essentially the study of diverse literature in their relations with one another or the history of international relation or a branch of literary history.” (তুলনাত্মক সাহিত্যৰ উদ্দেশ্য হৈছে ভিন্নধৰ্মী সাহিত্যসমূহ বা আন্তৰাষ্ট্ৰীয় সম্পৰ্কৰ ইতিহাস বা সাহিত্য অধ্যয়নৰ এটা শাখাৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্কৰ অধ্যয়ন।) টাইঘেমে তথাকথিত সাধাৰণ সাহিত্য আৰু তুলনামূলক সাহিত্যৰ মাজত স্পষ্ট সীমারেখা টানিছে। তেওঁৰ মতে সাধাৰণ সাহিত্য হ’ল— সাহিত্য কৰ্মসমূহৰ উমেহতীয়া বৈশিষ্ট্যসমূহক লৈ কৰা গৱেষণামূলক কৰ্ম আৰু তুলনাত্মক সাহিত্য হৈছে দুখন কিতাপ অথবা দুজন লেখক, দুটা সাহিত্য থূল অথবা দুজন লেখকৰ থূল অধ্যয়ন। আনহাতে ৰেমাৰ্কে আকৌ সাধাৰণ সাহিত্য আৰু তুলনাত্মক সাহিত্যৰ এই ভিন্নতাক স্বীকাৰ কৰা নাই, যিহেতু দুয়োটাই একে ধৰণৰ অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে।

গতিকে ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতিৰ প্ৰবক্তাসকলে তুলনাত্মক পদ্ধতিক সাহিত্য অধ্যয়নৰ এক ঐতিহাসিক পদ্ধতি বুলি ভাবে আৰু এই অধ্যয়নৰ মাজেৰে সাহিত্যৰ গতি-প্ৰকৃতিৰ অনুসন্ধান কৰাত বিশেষ গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে। কাৰণ গতি-প্ৰকৃতিৰ অধ্যয়নে বিভিন্ন ঠাইত সাহিত্যৰ বিভিন্ন ৰূপৰ বিকাশ কেতিয়া হৈছে, কেনেকৈ সাহিত্যৰ একোটা ৰূপ বা চিন্তাই কোন ঠাইলৈ প্ৰব্ৰজন কৰিছে, কোন দেশে কোনটো ধাৰণাক কেনেদৰে গ্ৰহণ কৰিছে বা একোটা বিশ্বজনীন চিন্তা বা ধাৰাই বেলেগ বেলেগ ঠাইত কেনেধৰণৰ ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰিছে— এই সকলোবোৰ কথাৰ এক ঐতিহাসিক ৰূপৰেখা প্ৰস্তুত কৰাৰ বাবে সহায় কৰে। এওঁলোকে বিশ্বাস কৰে যে এনে অধ্যয়নেইহে সাহিত্যক তাৰ জাতীয় বা ভাষিক পৰিধিৰ বাহিৰলৈ উলিয়াই আনিব পাৰে।

অৱশ্যে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ দ্বিতীয় আন্তৰ্জাতিক সন্মিলনত ৰেনে ৱেলেকে দিয়া ভাষণটোৰ প্ৰতিক্ৰিয়া হিচাপেই পৰৱৰ্তী সময়ছোৱাত ফ্ৰান্সী তুলনাবিদসকলৰো মনোভাবৰ কিছু পৰিৱৰ্তন ঘটিছে। এনে পৰিৱৰ্তনৰ আভাস স্পষ্ট হৈ উঠিছে প্ৰখ্যাত ফ্ৰান্সী গৱেষক Rene Etiembleৰ বক্তব্যত। তেওঁ তুলনাত্মক সাহিত্যক মানৱতাৰ এটা ৰূপ হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে আৰু মানুহৰ মাজত পৰস্পৰ বৃজাবুজিৰ প্ৰক্ৰিয়াক ত্বৰান্বিত কৰাৰ মাজেৰে তুলনাত্মক সাহিত্যই মানৱ জাতিৰ ঐক্য আৰু প্ৰগতিক উৎসাহিত কৰে বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে। তেওঁ ৱেলেকৰ দৃষ্টিভংগীৰ প্ৰতি আদৰ্শনি জনাইছে আৰু মন্তব্য কৰিছে যে ‘History and historicism are not al-

ways progressive, nor aesthetics always reactionary; it would help to develop a comparative literature which, combining the historical method with the critical spirit, ... the prudence of sociologist with the boldness of the aestheticism, would at last, at one stroke, give our discipline a worthy purpose and appropriate methods.⁸ (ইতিহাস আৰু ইতিহাসবাদ সদায়ে প্ৰগতিশীল নহয়, নন্দনতাত্ত্বিক সকলো সদায়ে প্ৰতিক্ৰিয়াশীল নহয়। ই এক তুলনাত্মক সাহিত্যৰ বিকাশত সহায় কৰিব। যিয়ে সমালোচনাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ সৈতে ঐতিহাসিক পদ্ধতিক, ... নন্দনতাত্ত্বিকৰ শৌৰ্যৰ সৈতে সমাজতাত্ত্বিকৰ বিচক্ষণতাক যুক্ত কৰি অৱশেষত একে কোবেই আমাৰ বিষয়টোক এক যথাযোগ্য উদ্দেশ্য আৰু উপযুক্ত পদ্ধতি প্ৰদান কৰিব।) ফৰাচী তুলনাবিদসকলৰ মাজত সম্প্ৰতি এই দুয়োটা পদ্ধতিৰ যুগপৎ প্ৰয়োগে বিশেষভাৱে গুৰুত্ব লাভ কৰিছে।